

A BÁNYASZELLEM ALAKJA AZ ERDÉLYI FOLKLÓRBAN

Az erdélyi magyar mondahagyomány egyik jellegzetes, ám sok tekintetben unikális hagyománykörét alkotják a bányaszellemről szóló mondák. Noha a *bányaszellem* (bányatörpe, bányarém stb.) hiedelemalakja integráns része a magyar folklórnak, az ismerete korántsem mondható általánosnak, annak ellenére sem, hogy olykor akár több évszázados narratív tradíciókról van szó. A javarészt német hospesek révén meginduló magyarországi ércbányászat (lásd az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok, vagy a szintén középkori Nagyborzsöny példáját) Kárpát-medencei „szigetein” létrejött folklórhagyományok sok tekintetben hasonlóak, esetenként azonosak a telepéseket kibocsátó területeken (Tirol, Tübingia, Szilézia stb.) a 18–19. században feljegyzett hiedelmekkel. E történetekké formálódó hagyományokat utóbb a környékbeli magyar, szlovák lakosságból verbuválódott bányászok is átvették, azonban a „bányászfoklór” nem, vagy csak szórványosan terjedt el a környező településeken. E sajátos hiedelemvilág kialakulását a bányászok többnyire idegen eredetén kívül speciális munkakörülményeik és életmódjuk is magyarázza.

Jelen tanulmány témája e hiedelemkör erdélyi magyar redakcióinak lehetőleg minél teljesebb körű bemutatása. Mint azt a vonatkozó néprajzi kiadványok, az utóbbi húsz évben napvilágot látott szövegkorpuszok sora is bizonyítja, a magyar nép hiedelemvilágán belül a 16–17. századtól „Tündérország”-nak is nevezett Királyhágón túli területek folklórában számos meghatározó regionális jellegzetesség mutatható ki. Archaikus jellegű hagyományok éppúgy, mint a különféle interetnikus hatások és az esetenkénti akkulturáció révén integrálódó balkáni eredetű folklórelemek. A magyar nép hiedelemvilágán belül szinte csak az erdélyi folklórból ismert a természetfeletti lények sorában a különféle természeti démonok (*vadleány, vad öreg, erdő anyja, fehér ember*) és a segítőszellemi szerepkörben megjelenő ördögszolga (*paratika, piritus*) hiedelemköre, mint ahogyan az óriásokról és tündérekéről szóló – rendkívül gazdag – magyar hagyománykör folklórszövegei is javarészt Erdélyhez köthetők, e hajdani országrész területén lettek feljegyezve. Hasonlóan a tündérek „elboszorkányosodását” illusztráló *szépasszony*, a werwolf-hiedelmek speciális erdélyi redakciójaként ismert *prikulics*, avagy a mágikus erejű *román pap* hiedelemköréhez. A megannyi, csakis e nagytájon regisztrált narratív típusról már nem is szólva. Sok tekintetben a bányaszellemről szóló erdélyi mondák is e sorba illeszkednek. Bár népiségtörténetileg az erdélyi és észak-partiumi bányásztelepülések a felföldiekhez és a dunántúliakhoz hasonlóan változatos rekrutációjúak, többségükben a kora újkortól nyelvileg és kulturálisan is magyar dominanciájúak,¹ másrészt pedig – mint látni fogjuk – számos olyan képzet és történet is része az erdélyi korpusznak, amely a Kárpát-medence más részein nem ismert.

¹ Vö. a 16–18. századi boszorkányperekben szereplő helybeli lakosok szinte kizárólag magyar nevűek és nemzetiségűek (BALOGH Béla szerk., 2003; TÓTH G. Péter szerk., 2005, 335–225.).

A helyenként antik időktől adatolható erdélyi bányászat területileg és ásványkincseit tekintve egyaránt változatos képet mutat. Az Erdélyi-érchegeység szívében Aranyosbányától Abrudbányán, Verespatakon át Zalatnáig, sőt egészen a Hunyad megyei Nagyágig húzódó bányavidék nemesércekben gazdag terület, hagyományos bányászfolklórja azonban már csak nyomaiban tapintható ki a Horea, Cloșca és Crișan vezette 1784. évi román parasztlázadás (KESZEG, 2006, 132–133., 142–144.), és még inkább az 1848–1849-es genocidium (KESZEG, 2006, 134–142.; MAGYAR, 2008, 87–99.) etnikai következményeképpen. Az e tájon szerencsés módon megmaradt nyelvsziget, Torockó hosszú évszázadokon keresztül a vasércbányászatáról (és vasfeldolgozásáról) volt híres. Az Erdélyi-medence peremén a sóövezet nevezetes települései (Marosújvár – Torda – Kolozs – Szék – Dés/Désakna – valamint keleten a sóvidéki Parajd) a magyarság által legkorábban megült erdélyi területek közé tartoznak, és az ott folyó bányászattal szoros összefüggésben mint fontos mezővárosok, az erdélyi társadalomtörténetben is meghatározó szerepet játszottak. Ugyanez érvényes a Szatmári-bányavidék nevezetes ércbányáira (Nagybánya, Felsőbánya,² Kapnikbánya), továbbá azokra a máramarosi magyar jellegű, ám soknemzetiségű településekre, ahol a 20. század második feléig sőt bányásztak (Rónaszék, Aknaszlatina,³ Aknasugatag). E látképet tovább színesíti a tájegység peremén működő rézbányák (Rézbánya, Balánybánya) ipari munkásságának folklórja, továbbá a Zsil-völgyi bányavidék (Bányáság) újabb keletű telepeinek sora (Petrozsény központtal). E hunyadi bányásztelepülések magyarságát a 19. század második felétől Erdély más részeiről, főként a Székelyföldről odaköltözött munkások alkották (KÓSA – FILEP, 1983, 66., 121.; MAGYAR, 2011c, 267–268.), s noha szórványos folklóradatok innen is ismertek, már nem adatott kellő történelmi távlat számottevő lokális folklórtradíció kiteljesedéséhez.

Mint azt a tanulmány címe is jelzi, az nem az erdélyi bányászfolklór egészének áttekintésére, sőt még csak nem is a bányászok által ismert/megőrzött, a bányásztelepüléseken feljegyzett mondahagyomány ismertetésére vállalkozik, hiszen egy ilyen kiterjesztés óhatatlanul szétfeszítené a dolgozat kereteit. Igaz, maga a „bányászmonda” terminus is meglehetősen problematikus, hiszen a bányásztelepülések, kivált a bányavárosok sokszínű és rétegzett társadalmat alkottak, melyeknek csak egy – bár meghatározó – részét képezték a helyi bányá(k)ban dolgozó, a bányához kötődő munkások és tisztviselők, közvetve pedig a kitermelt ásványkincs feldolgozásában résztvevő helyi lakosok. Az sem ritkaság, hogy egy bányász nem csak a föld mélyében végzett munkájával kereste meg a maga és családja kenyerét: az észak-borsodi „vaskőbányák”-ban dolgozó martonyi mesemondó, Ésik István például szabadnapjain a szülőfalujában gazdálkodott (MAGYAR, 2005, 12–13.). Másrészt a bányászok körében, illetve a bányásztelepüléseken gyűjthető prózaepikai hagyományok is messze túlterjednek egy természetfeletti lényről szóló hiedelemkör folklórszövegein. Részét képezik mesék, apokrifek, tréfás népi elbeszélések és igaz történetek éppúgy, mint azok a mondák, melyeknek műfaji és tematikai változatossága is rendkívül nagyfokú (vö. HÁLA – LANDGRAF, 2001a, 33–91.). Beletartoznak, sőt a bányásztelepülések kapcsán kifejezetten meghatározóak a különféle alapi-

² Szmik Antal Felsőbányáról írt monográfiája bővelkedik folklór adatokban is (SZMK, 1906).

³ Kovách Antal településmonográfiájának vonatkozó részei: KOVÁCH, 2000, 69–71.

tási hagyományok: a bánya felfedezésére, a község megalapítására vonatkozó történetek, továbbá a címermondák (MAGYAR, 2018a, I, 171–172., 245–250.), egy-egy településen vagy annak környékén járt nevezetes történelmi személy emlékezete, a vidéket érintő háborús események, alkalmanként – mint azt éppen a Nagybányán és környékén gyűjtött hagyománykör igazolja – a betyármondák (MAGYAR, 2010, 79–103.; 2018a, VII, 401–419., 700–702.), a különféle vallásos tradíciók (Szent Borbála kultusza stb.), már csak a boszorkányperek fennmaradt tanúvallatási jegyzőkönyveiből tudhatóan a népi hiedelemvilág széles tematikai skálája (a visszajáró halottak, a kísértet, az ördög hiedelemköre, a táltosokról és különféle tudományosokról szóló képzetek stb.), nem utolsósorban pedig – esetenként a bányaszellemmel is összefüggésben – a tabumondák, a bűn és bűnhődés témacsoportja, továbbá a kincsmondák hosszú sora. Szintén egy külön tanulmány feladata lenne számba venni mindazokat a mondatípusokat, melyek csak és kizárólag egyes bányavárosokhoz, illetve bányászok lakta településekhez köthetők. Ilyen, kultúrtörténeti szempontból is nevezetes történet a selmecbányai Rössel Borbála (a „leányvári boszorkány”) 16. századtól adatolható mondája (MAGYAR, 2018a, VI, 301–302. – típuszáma: MZ VI. M 22.), valamint a számos helyi redakcióval bíró *Háromszáz özvegyasszony tánca* címét viselő mondatípus (MAGYAR, 2018a, IX, 505–506. – típuszáma: MZ IX. J 27.), amelyről elsőként – Nagybánya kapcsán – az 1683-ban kiadott *Magyar Simplicissimus* emlékezett meg (TURÓCZI-TROSTLER szerk., 1956, 247–248.).⁴

S habár a bányaszellemről fennmaradt narratív hagyománykör e folklórtradícióknak csak egy viszonylag szűk körű és jól körülhatárolható szegmense, tipológiailag kifejezetten változatos. Erre utal már maga a hiedelemlény elnevezése is, amely Erdélyben – a felföldi és dunántúli névváltozatoktól eltérően – többnyire magyar vagy magyar eredetű⁵ (*bányatörpe, bányarém, bányamanó, bányagnóm, bányapásztor, bányipásztor, bányaanya, kis ember, törpe prikulics*). Torockón, ahol a máig vitatott eredethagyomány szerint felső-ausztriai bányászok alapították a községet (vö. JAKÓ, 1976, 1989),⁶ és ahol a vasfeldolgozás és az ércbányászat szakszókincse részben (mintegy 20%-ban) valóban német vagy alakilag megmagyarosodott német eredetű szó (JANKÓ, 1893, 197.), *birgej* a bányaszellem (egyik) helyi megnevezése (VERSÉNYI, 1890, 338.).

Az erdélyi bányászhiedelmek sok tekintetben autonóm voltára utal, hogy a hiedelemlény nevének német eredetre utaló változatai (vö. Berggeist = hegyi szellem; Bergmannl = hegyi ember) Erdélyben szinte teljességgel ismeretlenek, a torockói példán kívül egyedüli kivétel az a szépirodalmi feldolgozásból előkerült Zsil-völgyi adat, miszerint *permandli* az ottani szegény bányászt megsegítő nagyszakállú „törpe emberke” neve.⁷ A magyarokhoz hasonlóan e hiedelemlény román elnevezése is konzekvens

⁴ A mondatípus folklorisztikai feldolgozása: HÁLA – LANDGRAF, 2001b.

⁵ E jelenség bizonyára összefüggésben van azzal, hogy a középkori eredetű erdélyi és máramarosi sóbányászat szakszókincse is szinte teljes egészében magyar.

⁶ Történelmi tény, hogy a 15–16. században több német család is letelepedett az akkor városi rangú településen, középkori szabadalmaik Árpád-kori régiségére azonban nincsenek írásos adatok, az erre vonatkozó oklevél ugyanis nem hiteles, helyi értelmiségiek hamisították a község kiváltságainak igazolása végett (KÓSA – FILEP, 1983, 189–190.).

⁷ https://hu.wikibooks.org/wiki/Hajdu_Sandor:_A_banyaszellem_kincse (letöltés ideje: 2020. május 5.)

saját névadásról tanúskodik. Mint azt Mailand Oszkár írja: „Csodálatos az, hogy annak dacára a német befolyásnak, mely bányászatunk kezdete óta érezhető, mondhatnám uralkodó volt bányahelységeinkben, az oláh[ok] ezen, úgy látszik, már magukkal behozott szellemhez ragaszkodtak s a germán elemekből majdnem semmit sem vettek át mythosi képzetekbe.” (MAILAND, 1890, 94.). A más románlakta tájakon erdei démonként, hegyi szellemként is emlegetett (HERRMANN, 1893, 372.; BÍRLEA, 1976, 436–437.; VULCANESCU, 1987, 566–567.; TALOŞ, 2001, 182.) *válva băilor* és Alsó-Fehér megyei névváltozatai (*vélva băilor, vŭvâ báji, vurfă boj, vîrva băi*) mellett szintén az erdélyi román folklórból került feljegyzésre a csoportosan megjelenő bányatorpék *oamneni micuți* és *pipirig* megnevezése (MÜLLER, 1885, 201.; HERRMANN, 1893, 371.).

Mivel a tárgyalt hiedelemlény Kárpát-medencei hagyományköre viszonylag gazdag néprajzi irodalommal bír,⁸ a tudománytörténeti feldolgozások taglalását javarészt mellőzve, e helyen elegendő azok erdélyi és partiumi vonatkozásait megemlíteni. Az erdélyi bányaszellemre vonatkozó legkorábbi adat jelen tudásunk szerint a magyar folklórtörténet bécsi triászának egyik tagjától, Majláth Jánostól származik, aki az *Aurora* című folyóirat harmadik évfolyamában adta közre *A' sóbányák* című elbeszélését (MAJLÁTH, 1824), amely rá egy évre német nyelven Majláth folklórtörténeti jelentőségű mesegyűjteményében is megjelent (MAILÁTH, 1825, 66–86.). E vadromantikus történet az általunk ismert változatban nyilvánvalóan Majláth írói képzeletének a szüleménye, azonban nagy valószínűséggel olyan folklóradatokra támaszkodik, melyekhez – az általa közreadott mesékhez hasonlóan – szóbeli értesülés nyomán jutott, legalábbis erre utal a pontos földrajzi meghatározás és ama tény, hogy a recens folklórgyűjtések még a 21. század elején is létező hiedelemkörre találtak a megnevezetett máramarosi településen, Rónaszéken. A 19. század második felében megélénkült utazási irodalom az Erdélyi-érc-hegység nagy múltú bányatelepein (Abrudbányán és Verespatakon) regisztrált az ottani magyar bányászoktól hallott hiedelemtörténeteket (OROSZHEGYI, 1859, 762.; SÁNDOR, 1874, 339.; NAGY A., 1885, 1.).

Az *Ethnographia* első évfolyamában jelent meg a magyar népköltészeti adatbázist a századfordulón saját folklórgyűjtéseinek tucatjaival gazdagító Versényi György nagyhatalású tanulmánya (*A bányarémről*), amely az első olyan szakmunka, amely kiterjedt ismeretanyag, adatgyűjtés és személyes értesülések alapján tekinti át e hiedelemlény hagyománykörét. Noha az általa hivatkozott adatok zöme a felvidéki bányavárosokból származik (csak 1894-ben költözött Kolozsvárra),⁹ számos erdélyi hagyományt is közöl Rézbányától Máramarosig (VERSÉNYI, 1890, 339–344.). Ugyanezen évben jelent meg a már idézett Mailand Oszkár áttekintése az erdélyi románok néphitéről, benne az Erdélyi-érc-hegység és Hunyad vármegye bányaszellemre vonatkozó hiedelemadataival (MAILAND, 1890). Mailand Oszkárhoz hasonlóan főként román adatokat közölt Herrmann Antal is több részletben közreadott nagyszabású tanulmányában, amelyben Erdély népeinek hegyekhez fűződő hagyományait taglalta (HERRMANN, 1893). Szin-

⁸ A hiedelemlényről szóló főbb magyar folklorisztikai szakirodalom: VERSÉNYI, 1890; NAGY D., 1957, 1963, 1987; BOSNYÁK, 1962, 1975; PALÁDI-KOVÁCS, 1988, 41–42.; JUNG, 1998; HÁLA – LANDGRAF, 2001a; L. JUHÁSZ, 2002; MAGYAR, 2005, 2011b, 53–54., 203–208.

⁹ Versényi néprajzi munkásságáról bővebben: UJVÁRY, 2002, 23–24.; HÁLA, 2014, 314–323.

tén ugyanezen évtizedben jelent meg Lázár Istvánnak, a nagyenyedi Református Kollegium tanárának néprajzi monográfiája Alsó-Fehér vármegye magyar népéről, benne a marosújvári sóbányászoktól feljegyzett hiedelemtörténetekkel (LÁZÁR, 1896). S még ugyancsak a századforduló körüli évek gyűjtéseit tartalmazza Szmik Antal Felsőbányáról írt településmonográfiájának néprajzi fejezete (SZMIK, 1896, 200–204.), valamint Lukácsi György és Tilesch Nándor kézírata (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma) az Abrudbánya környéki bányászok hitvilágának folklorisztikai kuriózumaival.

Az erdélyi folklórra reflektáló 20. századi néprajzi tanulmányokban a bányaszellem képzetköréről alig esik szó, s ha mégis, jószerével csak a Versényi által közölt adatokat és megállapításokat ismétlik (SZENDREY, 1938, 264–265.; PÓCS, 1990, 560.). A magyarországi bányászmondákat tartalmazó, immár az ezredfordulón publikált szövegkorpusz a Néprajzi Társaság 1995-ös mondagyűjtő pályázatára beadott két nagybányai hiedelem-szövegen kívül (HÁLA – LANDGRAF, 2001a, 73.) hasonlóképpen nem tartalmaz újonnan előkerült folklóranyagot, pedig az erdélyi gyűjtők és kutatók kéziratossá gyűjteményeiben további szövegek is fellelhetők lettek volna. Noha Görbe István mondagyűjtői életműve az 1960-as évek végétől publicitást kapott különféle kiadványokban (GÖRBE, 1969, 1984; LANDGRAF szerk., 1998, 115–144., 217–239.), a Nagybánya jellegzetes magyarlakta városrészében, Veresvízen 1958–1960 között feljegyzett korpusz csak egy 2010-ben megjelent táji folklórkötetben jelent meg teljes egészében (MAGYAR, 2010, 61–142.). Ugyanezen kiadvány adta közre Csordás Ilona máramarosszigeti tanárnő hiedelemmonda-gyűjteményét, középpontjában a vadleánnyal és a Máramarosban *bányipásztornak* mondott bányaszellemmel (MAGYAR, 2010, 133–143.). A Román Akadémia kolozsvári Folklór Archívumában található az intézet néhai munkatársának, Vő Gabriellának az alsójárai és verespataki magyarok körében végzett szövegfolklórgyűjtése, ez utóbbi erdélyi hagyaték tartalmazza a hiedelemkör egyik esztétikailag is leginkább figyelemre méltó szövegét (közölve: MAGYAR, 2008, 328–329.). E sorba illeszkednek azok a hiánypótló folklórgyűjtések, melyek az utóbbi két évtized szisztematikus regionális mondagyűjtései sorában olyan néprajzi tájakat is felöleltek, ahol valaha/az emlékezettel elérhető időben bányászat folyt, és a helybeli idősebb adatközlőktől még megörökíthetők voltak vonatkozó mondák, hiedelemtörténetek. Az Erdélyi-hegycsalja tágabb földrajzi környezetében így került feljegyzésre néhány torockói hagyomány (MAGYAR, 2008, 327.), továbbá kisebb mondatöredékek a 20. század derekáig főként sóbányászatból élő magyarlakta máramarosi településeken (MAGYAR, 2011a, II, 397–398., 2018b, 271., 289.).

Kihangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a *bányaszellem* és a vele gyakran kontaminálódott *törpe* hiedelemalakja a magyar folklór kevésbé ismert és „népszerű”, kevésbé elterjedt természetfeletti lényei közé tartozik. Ennek egyik eredendő oka, hogy a magyar hiedelemvilágot eleve a természetfeletti képességű, mágikus erejű *emberek* dominanciája határozza meg, egyedülálló módon Európában, jelentősen különbözve a szomszédos szláv népek néphittől, vagy akár a román, illetve osztrák/német néphittől is. Körner Tamás az általa áttekintett magyar hiedelemszövegek több mint felét (56%-át) találta e csoportba tartozónak, szembeállítva például a természeti démonok szövegcsoportjával, amely a nyugat-európai korpuszokban kifejezetten domináns, ellenben a magyar anyagban a szövegbazis alig 1%-át alkotja (KÖRNER, 1967, 283–284.). Márpedig a bányaszellem alakja

éppen ez utóbbi csoportba sorolható. Igaz, a Királyhágón túli területek e tekintetben is számos speciális vonást mutatnak, hiszen – részben az ottani hiedelemrendszer belső fejlődése, részben pedig a különféle interetnikus hatások következtében – a Kárpát-medencei átlagnál kimagaslóan nagyobb a néphiten belül a természetfeletti lények aránya/szerepe (közel 30%-a), míg a természetfeletti képességű/mágikus erejű embereké az összmagyar átlagnál jóval kisebb („mindössze” 37–40%-a). E sajátosság pedig összességében kihat a tárgyalt hiedelemlény regionális elterjedtségére is.

A bányaszellem hiedelemalakjának vizsgálatát magyar viszonylatban ugyanakkor nehezíti, hogy viszonylag szűk körű szövegbázis áll rendelkezésre hozzá. Az 1980-ban publikált *Magyar hiedelemmonda katalógus* 60 szöveg alapján rendszerezte a rendelkezésre álló folklóranyagot (BIHARI, 1980, 146–148.). A leginkább reprezentatívnak tekinthető hiedelemmonda-válogatásba mindössze 20 szöveg került, illusztrálandó a magyar folklór itt tárgyalt szegmensét (PÓCS szerk., 2012, 197–202.). Az e tekintetben legteljesebb kiadvány, a magyarországi bányászmondák korpusza összesen 153 (műfaji tekintetben vegyes) szöveget tartalmaz, melyeknek közel fele szól valamilyen formában a bányaszellemről (HÁLA – LANDGRAF, 2001a, 64–91.). E Hála József által példás gondossággal összeállított korpusz sem tartalmazza azonban a rendelkezésre álló teljes folklóranyagot, egyrészt, mert a már két évtizede is elérhető kéziratos források zöme hiányzik belőle, másrészt, mert a szerzők elmulasztották, hogy a kötet adatbázisát recens folklórgyűjtésekkel bővítsék – holott a Kárpát-medence számos vidékén az ezredfordulón még mód és lehetőség lett volna erre. Az említett erdélyi példákon kívül elég itt utalnunk L. Juhász Ilona és e sorok írójának Rozsnyó-vidéki gyűjtéseire (L. JUHÁSZ, 2002; MAGYAR, 2001, 542–543., 2011b, 203–208.), sőt e tematika még felföldi mesemondók repertoárjának a részeként is felszínre került az ezredfordulót követő években (MAGYAR, 2005, 171.; MAGYAR – VARGA, 2006, 112–113.).

A fentiekből adódik, hogy noha a bányaszellem magyar képzetköre viszonylag változatos hiedelemanyagot ölel fel, a rendelkezésre álló szövegbázis tipológiája véges. Lényegében ezt tükrözik az eddigi rendszerezési kísérletek is. A klasszifikációt elsőként megkísérlő Nagy Ilona a *Magyar Néprajzi Lexikon* vonatkozó szócikkében hét meghatározó témakörre osztotta a bányaszellemről szóló magyar mondákat (1. segít a bányásznak a munkában 2. előre jelzi a veszélyt 3. tabumondák: bünteti a tabusértőket 4. találkozás a bányaszellemmel 5. bányatűz 6. szomjas bányatörpe 7. kísért és megnehezíti a szekeret – NAGY I., 1977, 214–215.). Fő vonalokban ez a felosztás „köszön vissza” a későbbi tipológiai jellegű felosztásokban is (HÁLA – LANDGRAF, 2001a, 29–32.; PÓCS szerk., 2012, 197–202.), mellőzve belőle az inkább típusnak, mint témakörnek tekinthető szomjas bányatörpéről, valamint bányatűzről szóló hagyományokat. A Bihari Anna-féle katalógusban (*O/5. Bányaszellem, bányatörpe*) ellenben mindössze három tematikus csoportba (I. Bányászokat segítő, figyelmeztető bányaszellem II. Embereket megbüntető/megtréfáló bányatörpék III. Rosszindulatú bányaszellem, bányarém) lett besorolva a már említett hatvan folklórszöveg (BIHARI, 1980, 146–148.). A Bihari által használt korpusz azonban csakis felföldi és dunántúli adatokat tartalmaz, erdélyi és partiumi folklórhagyomány egyetlen sincs közöttük, már csak ezért sem hiábavaló tudományosan rendszerezett formában számba venni a keleti magyar nyelvterületen regisztrált folklórörökséget.

Noha szükségszerű, ám nem mindig lehetséges a tipologizálás folyamán markánsan elkülöníteni a rendelkezésre álló szöveg hagyomány alapján még a nemzetközi folklóranyagban sem a törpe és a bányaszellem hiedelemkörét (vö. SINNINGHE, 1943, 54–56., 1977; GREVERUS, 1962; SIROVATKA, 1963; HEILFURTH, 1967,¹⁰ 1981; BLECHSMIDT, 1974; MACKENSEN, 2000, 1071–1083.; LUFFER, 2014, 189–193.).¹¹ Lévnén, hogy mindkét alak természeti szellem, és a törpe is többnyire az erdőkben, barlangokban (vö. MAGYAR, 2011d, 142.), vagy éppen a föld alatt él – mint például a *földi pulyáknak* is nevezett koboldszerű, az emberekkel szemben többnyire ellenséges érzületű csoportjuk (VERSÉNYI, 1901, 318.).¹² A legfőbb elkülönítő vonás természetesen a bányászattal való kapcsolatuk: a bányatörpék (is) a föld rejtekében, titkos üregekben laknak, és többnyire maguk is bányászkodással foglalkoznak. Mindez már pusztán megjelenésükben is szembeötlő, hiszen e törpeszerű lények általában piros bányászsapkában, barna bányászruhában/sóbányászöltözékben, kezükben gyertyával vagy lámpással jelennek meg az őket a tárnában megpillantó emberek előtt (**D 521.**). Természetesen e külső jellemvonások és attribútumok zöme nem függetleníthető a főként a német hiedelemvilágban általános, bányatörpéről szóló képzetektől, és még inkább a Grimm testvérek mesegyűjteménye által a 19. század eleje óta sugárzott és határokon átívelő képtől. Az utóbbi kétszáz év során a tömegkultúrában is széleskörűen elterjedt tündérmese (ATU/MNK 709. *Snow White/Hófehérke*) jó szándékú mellékszereplői (a hét törpe) történetesen bányászattal foglalkozó törpék.¹³

A bányaszellemről szólván kétségtelenül ez a kép az elsődleges és meghatározó réteg, azonban az erdélyi folklór messzemenően nem korlátozódik csupán erre az egyetlen alakváltozatra. Egyes dél-erdélyi gyűjtésekben (az Erdélyi-érchegységben és a Maros mentén) a bányaszellem ősz hajjú, ősz szakállú öregember¹⁴ (**D 522.**) – rokoníthatóan az *ősz ember* néven említett és Erdélyben is széleskörűen ismert kincsszörző szellem-lénnyel. Abrudbányán és Oláhláposbányán jegyezték fel a helyi folklórból a föld mélyét uraló *fekete ember/fekete óriás* alakját (**D524.**), akinek a feje fekete csuklyába van burkolva, és péntekenként végiglátogatja Erdély összes bányáját. A verespataki *veres léleknek* mondott vörös színű bányarém (**D 552.**) az ördöggel (bányaördöggel – lásd még: *szkaraoszki*) rokonítható hiedelemlény (BODOR, 1906, 58.). Más adatok szerint a bányaszellem megjelenhet állatalakban is, egy felsővidrai monda szerint aranyat tojó

¹⁰ E monográfia tanulmány méretű recenziója Peter Wolfersdorf tollából: *Fabula*, 1969, 237–240.

¹¹ Az erdélyi magyar hiedelemanyaghoz legközelebb álló német és román folklórszövegeken kívül elsősorban a – szintén erős német hatást mutató – szlovák és cseh hagyományokra érdemes figyelni az összehasonlító vizsgálatok során: POLÍVKA, 1931, V, 298–299.; LUFFER, 2014, 189–193.

¹² Vö. Mot. F450. *Underground spirits*.

¹³ A tündérmesék között léteznek persze olyan mesetípusok is, melyekben a törpe negatív figura. Ilyen a magyar népmese-katalógusban *Pancimanci* típuscímet viselő történetben a lélekért segítő törpe (ATU/MNK 500. *The Name of the Supernatural Helper/Pancimanci*), vagy a pozitív mesehős ellenfeleként feltűnő, vele birokra kelő „Bakarasz”, „bakaarasnyi ember” (ATU 302. *The Ogre’s/Devil’s Heart in the Egg/MNK 302A**. *Viaskodás a vadállatokkal*) (DIÓSZEGI – KOVÁCS, 1982, 339–340.).

¹⁴ Az említett alakváltozat verespataki román feljegyzése: BERINDEI, 2014, 457–458.

aranytyúk képében (**D 526.**),¹⁵ sőt, máramarosi adatok olyan mitikus *bányakutyákról* is említést tesznek, melyeknek morgását gyakran lehet hallani a mélyben (**D 526.1.**). Elsősorban a felsőbányai bányászhiedelmek sajátossága az, hogy csupán fény jelzi a bányaszellem jelenlétét (**D 528.**), ellenben viszonylag elterjedt motívum, hogy a bányaszellem különféle hanggal (csengettyűszó, sóhajtás stb.) adja tudtára a bányászoknak, hogy a közelben tartózkodik, illetve figyelmeztet valamilyen közelgő tragikus eseményre (**D 530., 565.**).

A bányaszellemről szóló erdélyi hiedelemtörténetek többnyire fabulatók, olyan, a von Sydow-i terminológia szerinti költői szöveggé vált, tipizált folklóralkotások (SYDOW, 1948, 106–126.), amelyek már többnyire elvesztették eredeti hiedelemhátterüket. Számos esetben azonban – tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló szövegkorpusz jelentős része nem recens folklórgyűjtés eredménye, sőt 19. századi eredetű – nem állapítható meg, hogy a szüzsészerű formában leírt történet eredetileg egy megtörténtnek hitt esemény elmondása volt-e, vagy olyan memorat, amelyet egyes szám első személyben mondtak el. Mindaddig, amíg a bányák működtek és az adatközlők (és közvetlen családjuk) konkrét megtapasztalása volt a veszélyekkel teli munka és a bányászlét, maga a természetfelettibe vetett hit, a természetfelettitől való félelem is bizonyosan létezett a körükben. Mint ahogyan Gergely Ernő fogalmaz a magyarországi bányászszakásokat és hiedelmeket ismertető könyvében:

„A kockázattal terhes bányamunka, ennek a normális élettől távol eső, föld alatti színhelye, a természeti erők kiszámíthatatlansága, a sötétség, a csöpögő víz, s a sziszegő huzat, a kopogó kövek félelmetes zajai, a titokzatos légkör, amelyben veszélyek leselkednek, az izgalmas és szokatlanul olyan fluidumát hozták létre, amelyből sejtelmek, tabuk, babonás képzetek keletkeznek. Ezek a legkülönbözőbb fantáziaképekké sűrűsödhetnek, amelyben a borzongó hangulatok és az aggodalom ölt alakot” (GERGELY, 1989, 10.).

E „fantáziaképek” az erdélyi hiedelemkört alkotó folklórszövegek többségében a bányászokat fenyegető, rosszindulatú bányaszellemről szóló hiedelemmondák kialakulásához vezettek, azonban természetesen szép számmal akadnak ellenkező előjelű történetek is. Ez utóbbi szövegcsoport jellemző narratív típusa szerint a bányaszellem a rájuk leselkedő veszélyre, a közelgő bányáomlásra figyelmezteti a föld mélyén dolgozó bányászokat (**D 540.**). Más tájakon már akár a bányaszellem pusztá megjelenése is balszós előjelnek számított (HÁLA – LANDGRAF, 2001a, 23.). A hiedelemleányt pozitív színben feltüntető mondák jellegzetes szövegtípusa, miszerint segíti nehéz munkájukban az arra érdemes (szegény) bányászokat, dolgozik helyettük (**D 531.**), illetve elkergeti őket egy értékes sóvágathoz vagy érctellérhez (**D 532.**). Egy további narratív típus szerint a jóindulatú bányaszellem pénzt ad/osztogat az arra érdemeseknek (**D 533.**). Egy Versényi György

¹⁵ Az aranytojást tojó aranytyúkról szóló történet az abrudbányai, verespataki aranybányák eredethagyományának is tekinthető, és az ottani bányászok körében – nemzetiségtől függetlenül – széleskörűen elterjedt volt már a 19. században is. Román nyelvű feljegyzései: FRÂNCU – CANDREA, 1888, 67.; BOGDAN, 1977, 179.; BERINDEI, 2014, 456. A bányaszellemről szóló egyéb román néprajzi gyűjtemények és tanulmányok az Erdélyi-szigethegység területéről: BOTIȘ-CIOBANU, 1928; ȘOIT, 1974; FISCH, 2010; MUREȘAN, 2014.

által közölt történetben a kincsmondákból is ismert folklórelem, a tévesen értéktelen tárgynak vélt, és ezért nem eléggé becsült arany motívuma szerepel (MAGYAR, 2018, VIII, 338. – típuszáma: MZ VIII. H 38.2.). E nagybányai monda szerint – amelynek folklórpárhuzama az ördögnél szolgáló bába története – egy pásztor a bányarémhez viszi szolgálni a gyermekét, aki az év leteltével egy zsák, értéktelennek tűnő tobort kap fizetségképpen. A fiú nem becsülve az ajándékot, még a bányában kiönti azt, egyetlen darab azonban véletlenül a zsákban marad, és már csak hazaérkezve konstatálja, hogy az értéktelen ércdarab a föld felszínén színarannyá változott (**D 533.1.**). Más erdélyi folklórszövegek is arról szólnak, hogy a meggazdagodás feltétele a bányaszellemnek tett gesztus, segítség, a neki adott/hátrahagyott étel (**D 536–537.**), továbbá bizonyos feltételek betartása. Egy máramarosi és egy abrudbányai történet egyaránt arról szól, hogy a bányaszellem a mécesükbe onnan ki nem fogyó olajat töltve segíti a bányászokat (**D 535.**), egy rónaszéki mondaszöveg szerint pedig kártyázni hív és szándékosan nyerni hagy egy szegény sóvágót, hogy ekképpen segítse meg őt (**D 534.**). Verespataki hiedelmek szerint egy fehér zsebkendőt kér az általa megkedvelt bányásztól, és miután megkapta, vezeti el őt egy gazdag aranytellerhez (**D 538.**) – akárcsak a szintén erdélyi specifikumnak számító fehér ember hiedelemkörében (MAGYAR, 2018a, VIII, 208. – típuszáma: MZ VIII. F 1.3.). Nemzetközileg elterjedt típus¹⁶ a bányaszellemnek adott krajcár/félkrajcár története (**D 539.**). E fabulat szerint – amelynek észak-dunántúli és Baranya megyei párhuzamai is ismertek (BIHARI, 1980, 147. – típuszáma: Bihari O/5. I. 3.) – a nagyvonalú és nagylelkű bányászt jutalmazza azzal a bányaszellem, hogy a közös munkával szerzett jövedelem rá eső részét is neki ajándékozza.

A mondák tanúsága szerint azonban a bányák vészterhes világát szigorú szabályok és tilalmak is áthatják. Miként a szentéletrajzokban a hallgatás Istennek tetsző erény (MAGYAR, 2018a, III, 59. – típuszáma: MZ III. A 150.3.), úgy a hiedelemmondákban esetenként szigorú szabály ugyanez. A kincsásás egyik legfőbb kritériuma, hogy az arra vállalkozó ember a megszerezni kívánt arany felszínre hozatala során mindvégig maradjon néma (MAGYAR, 2018a, VIII, 252–253. – típuszáma: MZ VIII. F 81.), míg a tárgyalt hagyománykörben a bányaszellem által megsegített/megajándékozott ember köteles hallgatni róla (**D 541., 556.**) – és ha a tilalmat a figyelmeztetés ellenére is megszegi, a szerencséje elvesztésével, netán súlyosabb következményekkel is számolhat. Jellegzetes vándormonda, amely a Grimm testvérek mondagyűjteményében is szerepel (GRIMM – GRIMM, 2009, 21.), mint szövegtípus, azonban más hiedelemköröknek is részét alkotja. E folklór analógiák egyike *A megszorított liszt* típuscímet viselő, csakis Erdélyből ismert történet (MAGYAR, 2018a, IX, 131–132. – típuszáma: MZ IX. B 85.3.1.). Mind a bányaszellem-, mind pedig a tündér-hiedelemkörben e történet altípusa szerint a kíváncsi feleség unszolása az oka a tabusértésnek¹⁷ (**D 541.1.**) – kevésbé pozitív végkifejtéssel, mint például az ugyanezen narratív struktúrát követő, az állatok nyelvét értő ember történetében (ATU 670. *The Man Who Understands Animal Language*), amelynek az erdélyi folklórban mesei és mondai változatai egyaránt léteznek.

¹⁶ Román és cseh változatai: IONIȚA, 1982, 52–53.; BERINDEI, 2014, 456–457.; LUFFER, 2014, 191.

¹⁷ Hasonlóképpen mint egy Mócvidéken lejegyzett román hiedelemmonda esetében: IONIȚA, 1982, 55.; BERINDEI, 2014. 457.

A bányában betartandó tabuk egyike a blaszfémia, illetve a keresztény erkölcsi szabályok áthágását jelentő káromkodás. Bűn és bűnhődés típusú mondák sokasága szól a káromkodó, Istent akarattal vagy meggondolatlanul káromló ember transzcendentális eredetű büntetéséről (MAGYAR, 2018a, VI, 175–180.), a bányászmondákban e szabálysértés következménye annyiban rendhagyó, hogy az isteni akarat közvetett végrehajtójaként a bányarém torolja meg az illetőn az elkövetett bűnt (D 543.). A nemzetközi folklórban jellegzetes bányász-tabuként szerepel a füttyülés tilalma is.¹⁸ Az Erdélyben is széleskörűen elterjedt hiedelem szerint ugyanis a bányaszellem ki nem állhatja a füttyszót (D 542., 558.), és megbünteti azt, aki e szabály ellen vét. Szintén a keresztény normák súlyos áthágásának számít a tiltott napon/napszakban végzett munka, amelynek a történeti mondák kapcsán szinte könyvtárnyi az irodalma.¹⁹ Témánk szempontjából itt azok a szövegváltozatok érdemelnek figyelmet, melyekben – mint azt a káromkodás kapcsán már említettük – a bányaszellem maga a példás büntetést statuáló isteni akarat végrehajtója (D 546–547.). A Tilesch Nándor által Verespatakon feljegyzett történet minden bizonnyal olvasmányélmény nyomán honosodott meg a gyűjtési helyszínen, és nagy valószínűséggel Tompa Mihály *Veres patak* című népregéje (TOMPA, 1846, 114–118.) az eredeti rétege.

A büntető, bosszúálló, rosszindulatú bányaszellem az erdélyi hiedelemkör meghatározó szereplője. Bányaszerencsétlenséget okoz (D 547.), kővé változtat (D 549.), megöli a vele szemben tiszteletlen bányászt és tabusértőt (D 548.). Némely monda szociális felhanggal bír: a munkásokat hajszólo, a bérüket visszatartó bányatiszt az életével fizet az igazságtalanságáért, mert a bányaszellem végez vele (D 548.2.), egy rónaszéki variáns szerint pedig az ördögökkel viteti el (D 549.).²⁰ Más narratívumok szerint a bányaszellem ártó tevékenysége kimerül abban, hogy pusztán akadályozza a bányászokat a munkavégzésben: vízzel árasztja el a tárnát, minduntalan eloltja a lámpájukat, kettétöri a munkaeszközeiket (D 558.).

Az emberek által megbántott bányaszellem alkalmanként el is hagyhatja az általa addig lakott vidéket. A bányaalapítási mondák (MAGYAR, 2018a, I, 245–250.) inverzének is tekinthető az a mócföldi Felsővidrán feljegyzett történet, miszerint a bányaszellem aranytyúk képében tanyázott sokáig azon a vidéken, mivel azonban az ott lakó emberek egyszer el akarták fogni, elrepült Verespatak környékére, és távozásával elapadt a Bihar-hegység mélyéből az aranyérc (D 553.).

Részét képezi a bányaszellem erdélyi hiedelemkörének néhány folklór reliktumnak tekinthető invariáns hagyomány is. Verespatakon a 19–20. század fordulóján a bányászoktól dohánybagót kérő bányaszellemről, a tárnák mélyén rendszeresen mulatságokat tartó „gnómok”-ról is meséltek (D 563–564.). Egy Görbe István által feljegyzett nagybányai (veresvízi) történet szerint egy bányász a bányatörpék fogságában reked, akik gyökerekkel táplálják mindaddig, amíg a ruhája teljesen el nem kopik és a szakál-

¹⁸ Mot. C480.1.1. *Whistling in mine tabu*.

¹⁹ A téma eddigi legteljesebb összefoglalása típus- és motívumindex formájában: MAGYAR, 2018a, VI, 49–111.

²⁰ Az ördögök által elvitt bűnös folklór párhuzamai tűnnek fel Báthori András fejedelem székelyföldi mondakörében: MAGYAR, 2018a, IIb, 113.

la egy méternél is hosszabb nem lesz, ám mivel a mélyben más dimenziók érvényesek, a földi világban száz év telik el időközben (D 566.).²¹ Nagybányai hagyomány szerint külön bányájuk is volt valaha az ott létezett törpéknek, akiknek emlékét őrzi a város határában magasodó Kereszt-hegy, amelynek a mélyében a hagyomány szerint kicsiny, keresztel díszített koporsóikra is rátaláltak a bányászok, a törpék ugyanis oda temetkeztek (D 561., 568.).

A fentiekben áttekintett népköltészeti hagyományok természetesen csak kicsiny részét és sok tekintetben sajátos szegmensét képezik a bámulatosan gazdag és rendkívül sokszínű erdélyi hiedelemrendszernek. A készülő *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* e nevezett régió hiedelemtörténeteit átfogó jelleggel, monografikus igénnyel számba véve remélhetőleg majd sok olyan folklorisztikai kérdést is tágabb megvilágításba helyez, amelyekre e tanulmány keretei között nem volt lehetőség kitérni, illetve melyekre egy műfajilag releváns archívum hiányában eddig csak korlátozott érvényű választ volt adható. S noha több más hiedelemlényvel, hiedelemalakkal, tematikus hiedelemcsoporttal ellentétben a bányaszellemről szóló narratív hagyományok már eddig sem számítottak folklorisztikai értelemben fehér foltnak, a fenti tanulmány és az annak függelékéként közreadott típusmutató remélhetőleg számottevő mértékben járul hozzá a témakör még alaposabb ismeretéhez.

Függelék: A bányaszellemről szóló erdélyi mondák típusmutatója (D 521–570)²²

D 521–530. A megjelenő bányaszellem

D 521. Bányatorpe. A bányaszellem (bányatorpe/bányarém/bányapásztor/bányamanó/bányagnóm/szkaraoszki/válva/vélva báilor/vűvâ báji/vurfa boj/kis ember/birgej) alacsony termetű, alig fél méter magas, hosszú szakállt viselő, kicsi alak, aki többnyire egyedül, barna bányászruhában/hegyes süvegben/bányászsipkában/gubában/bocskorban/sóbányászöltözékben, kezében gyertyával/lámpással jelenik meg a bányászok előtt.

PA: Felsőbánya (Ipolyi Arnold, 1854. 575.); Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 112–113. – Az Ország Tükre, 1864); Máramaros vármegye (Versényi György, 1890. 338–339.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 397.); Rézbánya (Versényi György, uo. 339.); Felsőbánya – 2 (Szmik Antal, 1906. 200–201., 203–204.); Aknaszlatina (EA 4616/49. – Balázs Béla gy., 1943); Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz (Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 73.; Magyar Zoltán, 2010. 137. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz – 2 (Magyar Zoltán, 2010. 135.); Rónaszék – 5, Felsőbánya – 2, Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134., 136–143.); Felsőbánya (Uo., 142. – Szilágyi

²¹ Vesd össze az időutazókról szóló átmenti műfajú folklórszövegekkel (MAGYAR, 2018a, IX, 514–515.).

²² Az alábbiakban közreadott típusmutató részét képezi a készülő *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*nak, ezért a későbbi könnyebb kereshetőség érdekében megtartottuk a folklórszövegek majdani fejezeti besorolására utaló **D** jelzetet (*Természetfeletti lények*) és a szövegek leendő típusszámait.

Erzsébet gy., 1999); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.); Aknasugatag, Rónaszék – 2 (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.); Aranyosmeggyes (Uő., 2018a. 271.).

DE: Verespatak – 2 (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1., 2.); Petroszény vidéke (MZA 14780. Hajdú Sándor verses mondafeldolgozása, 20. század közepe).

D 522. A bányaszellem mint ősz öregember. A bányaszellem öreg, ősz hajú, ősz szakállú emberként jelenik meg a bányászok előtt.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70–71.).

DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 339.); Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Hála József-Landgraf Ildikó, 2001. 69.; Magyar Zoltán, 2008. 328.); Verespatak (Magyar Zoltán, uo. 328–329. – Vő Gabriella gy., 1972).

D 523. A sókirály. A máramarosi sóbányák fejedelme a sókirály, Sogur, aki a fején sókoronával, jobbában sópálcával, kristályokkal borított ruhában jelenik meg, és örökdi a aknák kincsei fölött. / A bányában csodás jelenésként egy királyfit pillantanak meg, aki bíborpalástban, a kezében aranypálcával látható.

PA: Rónaszék (Majláth János, 1824. 49–68.; Mailáth Johann, 1825. 66–86.; Versényi György, 1890. 339., 345.); Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 138. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 524. A bányákat uraló fekete óriás. A bányaszellem egy fekete ember alakjában jelenik meg. / Abrudbánya hegyei között egy óriás/fekete óriás lakik, akinek a feje fekete csuklyába van burkolva, és péntekenként Erdély minden bányáját végiglátogatja.

ÉE: Oláhláposbánya (Versényi György, 1890. 339.).

DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.; Müller, Friedrich, 1885. 218.; Herrmann Antal, 1893. 371–372.).

→MZH D662.6.

D 525. A veres lélek. A bányarém egy vörös színű, „veres lélek”-nek mondott szellem.

DE: Verespatak (Bodor Aladár, 1906. 58.).

D 526. A bányaszellem állatalakban. A bányaszellem mindenféle alakot képes magára öltetni. Megjelenik különféle madár (bagoly/stb.) formájában. / A bányaszellem egy aranyat tojó aranytyúk alakjában jár a hegyekben.

PA: Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864).

DE: Felsővidra (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

D 526.1. A bányakutyák. A tárnák mélyén bányakutyák is vannak, melyeknek morgását gyakran hallani a mélyben.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 137. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 69.).

→MZH G212.

D 528. A bányaszellem jelenlétét jelző fény. A bányaszellem többnyire nem látható, a jelenlétét mindössze valamilyen fényjelenség (nagy világosság/csillogó szemek/gyertyafény) jelzi.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 200–201., 203–205.); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.).

D 530. A bányaszellem jelenlétét jelző hang. A bányaszellem többnyire nem látható, a jelenlétét azonban különféle szokatlan hangok (gyereksíráshoz hasonló síró hang/sóhajtásszerű hang/csengettyűszó/kopogtatás/ostorcersdítés/a „zoborolás”/stb.) jelzik a tárna mélyén. (A szokatlan hang többnyire a hamarosan bekövetkező halálesetre/bányaszerencsétlenségre figyelmeztet.)

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 199.); Nagybánya-Veresvíz – 2 (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya, Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 134., 137. – Csordás Ilona gy., 1982); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 397–398.).

ÉE: Désakna (Versényi György, 1901. 341.; Uő, 2011. 31.; Magyar Zoltán, 2014. 187. – 1880).

DE: Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 327–328.).

→MZH A186.5.

D 531–540. A bányászokat segítő, figyelmeztető bányaszellem

D 531. A munkában segítő bányaszellem. A bányaszellem segíti a munkában az arra érdemes (szegény/jó lelkű/vele szemben tisztességesen viselkedő) bányászokat/éjjel álmodtatókat rájuk, és a helyettük kibányászott só/aratot reggel nekik adja.

PA: Aknaszlatina (Versényi György, 1890. 341–342.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201–202.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina – 2 (Kovács Sándor, 2000. 70., 70–71.).

DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 342.); Alsó-Fehér vármegye, Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 328.); Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vöő Gabriella gy., 1972).

D 532. A bányakincsre vezető bányaszellem. A bányaszellem jóindulatból/a neki adott ajándékért viszonzásképpen egy bányászt elvezet egy gazdag sóvágathoz/értcellérhez. A szegény bányász nagyon meggazdagszik a bányaszellem segítségével/útmutatásának köszönhetően.

PA: Máramaros vármegye (Selmeczi Kovács Attila, 2017. 111–112. – Az Ország Tükre, 1864); Felsőbánya – 5 (Szmik Antal, 1906. 199–2004.); Felsőbánya (Szendrey Zsigmond, 1928. 35.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya (Uo. 134., 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982); (Uo. 152. – Balla Katalin gy.).

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.).

D 532.1. A bányaszellem által rendelt moratórium. Ha a bányászok gazdag értcellérre találnak, egy-két napig érintetlenül kell hagyniuk azt, és ha a nemesérc harmadnapra sem tűnik el, megkezdhetik a munkát, mert az azt jelenti, hogy a bányaszellem megengedte a kitermelését.

PA: Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 533. A pénzt osztogató bányaszellem. A bányaszellem sok pénzt/egy zacskó pénzt/egy zacskó ezüstforintot/egy zsák aranyat ajándékoz egy szegény bányásznak, mert megszánta őt/viszonzásképpen a bányásztól kapott ajándékért. / Az aranytyúk alakjában megjelenő bányaszellem a környékbeli emberek megsegítésül a környező hegyekben rakja le az aranytojásait.

PA: Nagybánya (Versényi György, 1890. 342.); Felsőbánya, Rónaszék – 2, Rónaszék/Felsőróna (Magyar Zoltán, 2010. 134., 138., 140–142. – Csordás Ilona gy., 1982).

DE: Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.; Hála József–Landgraf Ildikó, 2010. 90.); Felsővidra (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Petrozsény vidéke (MZA 147800. – Hajdú Sándor verses mondafeldolgozása, 20. század közepe).

D 533.1. A nem eléggé becsült ajándék. Egy pásztor a juhait legeltetve a földön egy gereblyét talál, amit magával visz. Amikor legközelebb arra jár, találkozik a bányarémmel, aki számon kéri rajta, hogy hová vitte el a gereblyéjét. A pásztor hazudni kezd neki, mire a bányarém közli vele, hogy büntetésül el kell vinnie hozzá a fiát egy évet szolgálni. A pásztor kénytelen-kelletlen elviszi hozzá a gyermekét, akinek mindössze a bányarém kertjét kell locsolgatnia. Amikor letelik a szolgálati ideje, a bányarém egy zsák aranyat ad neki fizetségképpen, de meghagyja, hogy a zsákot hazáig ki ne bontsa. A fiú a tilalmat nem tudván megállni, kibontja a zsákot, és látja, hogy az toborral van tele. A bányarémet szidva kiönti a zsákból a sok haszontalan tobort. Hazaérkezve észreveszi, hogy egy darab tobor még a zsákban maradt. Amikor az utolsót is dobna el, veszi észre, hogy az időközben fényes arannyá változott. Hiába fut vissza a többiért, az aranyak már csak hűlt helyét találja.

PA: Nagybánya (Versényi Gyula, 1890. 342.).

→MZ VIII. H 38.

D 533.2. Az el nem fogadott ajándék. A bányapásztor megjelenik egy szegény bányásznak, és közli vele, hogy megmutat neki egy gazdag nemesérc-lelőhelyet. A bányász annyira megijed, hogy nem mer vele tartani, aminek következtében továbbra is szegény marad.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

F 534. A kártyázó bányaszellem (A nyerni hagyott bányász). A bányamanó egy a tárnában dolgozó sóvágónak azt indítványozza, hogy üljenek le kártyázni. Amikor a férfi szabadkozik, hogy nincsen nála pénz, a bányamanó biztatja, hogy keresgéljen csak a zsebében. És valóban, a bányász talál is egy krajcárt a mellényzsebében. Kártyázni kezdenek, és a bányász mindig csak nyer a bányamanó ellenében, aki szándékosan hagyja őt nyerni, hogy ezáltal segítse meg őt. A bányász sok pénzzel megy haza, azonban hogy miként jutott hozzá a tárnában, még a saját fiának sem árulhatja el.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 139–140. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 535. A mécesbe töltött olaj. A bányaszellem azzal segíti a bányászokat, hogy megtölti olajjal a mécesüket, amikor abban már csak kevéske van, és ezáltal azok tovább

dolgozhatnak/nem tévednek el. Az olaj attól kezdve csodás módon soha nem fogy ki a bányászok mécseséből, mindaddig, amíg a titkot el nem árulják valakinek.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).

DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.).

D 536. A bányásznak vitt étel. Egy szegény bányász már fél napja dolgozik a tárnában étlen, amikor egyszer csak ott terem mellette egy gubás, kucsmás, bocskoros, kicsi ember (a bányamanó), és átnyújt neki egy cserépedényt, tele finom, gőzölgő étellel, mondván, a bányász felesége küldte. A bányász jóllakik, és folytatja a munkát, és csak este, hazaérkezve ért meg mindent, ugyanis a felesége közli vele, hogy ő nem küldött neki semmit, ételt sem.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 138–139. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 537. Az ételt kérő bányaszellem. A bányaszellem megjelenik a tárnában egy bányász előtt, és kéri, hogy fusson haza, és hozzon neki egy fazékban tokányt tejjel/puliszkát tejjel/a közeli városból egy kiflit/minden nap egy darab kiflit/minden nap egy jó tál ételt/egy darab kenyeret, cserébe a készséges/jószívű bányászt sok pénzzel/eredményes munkával ajándékozza meg. / Ha a bányaszellem munkavégzésének hangját lehet hallani a tárna mélyéről, ott kell hagyni számára egy darab friss kenyeret, és akkor a bányászok gazdag tellérré lennek.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 200–203.); Kapnikbánya, Felsőbánya, Rónaszék/Felsőróna (Magyar Zoltán, 2010. 136–137., 141–142. – Csordás Ilona gy., 1982); Felsőbánya (Uo. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999).

D 537.1. A tejet kérő bányaszellem. A bányaszellem megjelenik a tárnában egy bányász előtt, közli vele, hogy nagyon éhes, és kéri, hogy fusson haza, és hozzon neki egy fazékban tokányt tejjel/tejes puliszkát, de siessen, mert csak délig lesz ott. A bányász a kérést teljesítendő hazaszalad, azonban a feleségét nem leli otthon, a teheneket pedig akkorra már kihajtották a legelőre. A bányásznak a csak nagy sokára hazaérkező felesége ad vinni való ételt és tejet/a bányász végül az egyik szomszédban kap a puliszka mellé tejet, azonban mire visszaérkeznek a bányába, a toronyóra elüti a delet, és a bányapásztort már nem találja ott. A másnap újra jelentkező bányaszellem azt mondja neki, hogy nem haragszik rá azért, mert elkésett, csak próbára akarta tenni, és hálából egy gazdag aranytellérhez vezeteti őt.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 200–201.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 537.2. A bányaszellemnek hagyott étel. Ha a bányaszellem munkavégzésének („zoborolásának”) hangját lehet hallani, ott kell hagyni számára egy darab friss kenyeret, és akkor a bányászok is gazdag érctellérré lennek.

PA: Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 538. A bányaszellemnek adott fehér zsebkendő. A bányarém egy fehér zsebkendőt kér az általa megkedvelt bányásztól, és amikor megkapja, a zsebkendővel ama hely felé int, ahol a bányában gazdag aranytellér található.

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.).
→MZH D504.7.

D 539. A bányaszellemnek adott félkrajcár. A bányaszellem segít a munkában egy szegény bányásznak, és annyi sótvág ki neki/annyi aranyércet halmoz fel, hogy azért cserébe a bányász rengeteg pénzt kap. Amikor a fizetség elosztására kerül sor, végül megmarad egy páratlan krajcár, amit a bányász a fogával akar kettéharapni/ amit a bányaszellemnek juttat, mire az látva a bányász jóhiszeműségét/nagylelkűségét, a pénz rá eső részét is neki adja.

PA: Aknaszlatina (Versényi György, 1890. 341–342.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 202–203.); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 140–141. – Csordás Ilona gy., 1982).
DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 342.).

D 540. A veszélyre figyelmeztető bányaszellem. A bányaszellem (bányapásztor/bányanya) figyelmezteti a bányászokat (sóhajtással/csengettyűszóval/kopogtatással) a hamarosan bekövetkező bányaszerencsétlenségre. E figyelmeztetésnek köszönhetően a bányászok még időben felérnek a felszínre, és életben maradnak.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 199.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).
ÉE: Désakna (Versényi György, 1901. 341.; Magyar Zoltán, 2014. 187.).
SZ: Parajd (Madar Ilona, 1988. 227.).

D 541–560. Az embereket büntető/rosszindulatú bányaszellem.

D 541. A hallgatás tabuja (A kifecsegett titok). A bányaszellem segíti a munkában a jólelkű/szegény bányászokat/pénzt ad nekik/gazdag érctellérre vezeti őket, azonban figyelmezteti a megsegítetteket, hogy arról egy szót sem szólhatnak senkinek. Amikor egy bányász meggondolatlanul/részségében/a felesége unszolására kifecsegi hirtelen meggazdagodása titkát, a bányaszellem példásan megbünteti/megöli őt. / A bányaszellemmel történő találkozásról/a bányaszellem segítségéről senkinek sem szabad beszélni.

PA: Felsőbánya – 3 (Szmik Antal, 1906. 199–201.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya – 2, Kapnikbánya, Rónaszék (Uo. 134., 136–137., 139–140. – Csordás Ilona gy., 1982); Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).
DE: Abrudbánya (Sándor Kálmán, 1874. 339.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.); Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vöő Gabriella gy., 1972).
→MZH D534–535. →MZH D556.

D 541.1. A kíváncsi bányászfeleség. Egy szegény bányásznak sokat segít a bányaszellem, aminek következtében az illető sok pénzt keres, azonban meggazdagodása okáról nem szabad senkinek sem szólnia. A hirtelen jött vagyon feltűnik a bányász

házsártos feleségének, és addig nem hagy nyugtot neki, amíg az el nem árulja, hogy a bányatörpe segíti a munkában/vezette el egy dús aranyérchez. A tilalmat megszegő bányászt a bányaszellem mindjárt másnap halállal sújtja.

PA: Kapnikbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136. – Csordás Ilona gy., 1982).

DE: Bucsum (Versényi György, 1890. 344.).

D 542. A tiltott fűtүүлés. A bányában nem tanácsos fűtүүлni, mert a bányaszellem ki nem állhatja a fűttyszót. Azt, aki megszegi e tabut, a bányarém megbünteti.

PA: Rézbánya (Versényi György, 1890. 340.); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 134. – Csordás Ilona gy., 1982).

DE: Verespatak (Oroszhegyi Józsa, 1859. 762.); Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Verespatak (Versényi György, 1890. 340.); Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.); Alsó-Fehér vármegye/Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Magyar Zoltán, 2008. 328.).

D 543. A tiltott káromkodás. A bányában szigorúan tilos káromkodni, mert az a bányarém zavarja, és a tilalom megsértését megtorolja az illetőn.

DE: Alsó-Fehér vármegye/Marosújvár (Lázár István, 1896. 104.; Magyar Zoltán, 2008. 328.).

D 545. Az ünneprontó bányászok. A bányászok a tárnában egy dús aranytellerre bukkanva nem törődnek az ünnep kezdetét jelző harangszóval, hanem tovább dolgoznak. A bánya szelleme emiatt haragra gerjed, és elhatározza, hogy megbünteti a bányászokat: elkezdi bontani a tárna bejáratát tartó gránitköveket. Az öreg bányász észlelve a veszélyt, lekiált a tárnába, hogy sülyyed a bánya, ám a bányászok ügyet sem vetnek rá, és amikor újra figyelmezteti őket a veszélyre, még ki is nevetik. Nem sok idő múlva a bányaszellem által meglazított kövek nagy robajjal összedőlnek, maguk alá temetve mindenkit, aki a föld alatt van. A bányában meghalt háromszáz bányász véréből fakad és folyik azóta a telkibányai-Veres-patak.

DE: Verespatak* (EA 10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).

→MZ VI. C100. →MZ IX. J27.

D 546. A bányaszellem magánterülete. A bányászokat a bányatörpe figyelmezteti, hogy egy bizonyos ponton túl már ne menjenek, mert az az ő területe. A bányászok nem hallgatva rá, kíváncsiságból továbbmennek, hátha a bányaszellem által tiltott helyen még több aranyra lelhetnek. A bányatörpe megtorlásul rájuk omlasztja a bányát.

PA: Nagybánya–Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 547. A bányaszerecsétlenséget okozó bányarém. A bányaszellem az engedetlen/őt megsértő/az ünnepet nem tisztelő bányászokra omlasztja a tárnát.

PA: Rónaszék (Versényi György, 1890. 341.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.); Nagybánya (Kandra Kabos, 1897. 177.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 1.); Verespatak (EA 10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).

D 547.1. A Veres-patak eredete. A bányarém által beomlasztott tárnában elpusztult bányászok kiomló véréből ered meg a nagybányai Veresvíz/a telkibányai Veres-patak.

PA: Nagybánya (Kandra Kabos, 1897. 177.).

DE: Verespatak (EA10041/115–117. – Tilesch Nándor gy., 1912).

D 548. A bányaszellem által megölt bányász.

D 548.1. A megölt tabusértők. A bányaszellem megöli (őrületbe kergeti/a mélységbe dobja/sziklát omlaszt rá/megfojtja) a vele történő találkozást kifecseggő/a bányában részegen füttyülő bányászt.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 201–202.); Kapnikbánya, Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 136., 136–137. – Csordás Ilona gy., 1982).

DE: Verespatak (Oroszhegyi Józsa, 1859. 762.); Petrozsény (Mailand Oszkár, 1890. 94.; Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 90.); Bucsum (Versényi György, 1890. 344.), Verespatak (Magyar Zoltán, 2008. 328–329. – Vőő Gabriella gy., 1972).

D 548.2. A megölt igazságtalan bányatiszt. A bányaszellem megöli (sziklát omlaszt rá/kitekeri a nyakát/mélybe taszítja/a fejét összetöri) a munkások bérét visszatartó/a bányászokkal igazságtalanul bánó, őket hajszólo bányatisztet.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 202–203.).

DE: Abrudbánya, Verespatak, Brád (Sándor Kálmán, 1874. 339.).

D 548.3. A bányarém bosszúja. A bányarémek/bányakutyák megölik (mélységbe dobják/felfalják) az általuk uralt tárnába leereszkedő bányászt/a kincset rejtő barlangba kötéllel leereszkedő turistát.

PA: Felsőbánya (Szmik Antal, 1906. 205.); Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 142. – Görbe István gy., 1958–1960); Rónaszék (Uo. 137. – Csordás Ilona gy., 1982).

D 549. Az ördögökkel elvitetett bányatiszt. A bányaszellem az ördögökkel viteti el a munkásokkal rosszul bánó bányatisztet. Egy nap idegen bányász (a bányamanó) érkezik a bányába, és érdeklődik, hogy hol találja az üzemvezetőt. Miután megmondják neki, konflis gördül be a bányaeépület elé, rajta cilinderes, lólábú idegenekkel, és a hintóba téve magukkal hurcolják a bányatisztet.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 142–143. – Csordás Ilona gy., 1982).

→MZH D204.3.1.

D 552. Kővé változtató bányatörpe. A bányászok előtt rendszeresen megjelenik egy törpe, a kezében tartott aransípót a munkásoknak kínálva. Amelyik bányász utána nyúl és megfogja a sípót, nyomban kővé változik. Azért lehet látni a bányában annyi emberi alakot formázó sziklát.

PA: Nagybánya-Veresvíz (EA 27142/75. – Görbe István gy., 1958–1960); Nagybánya-Veresvíz (Hála József–Landgraf Ildikó, 2001. 73.; Magyar Zoltán, 2010. 137. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 553. A megbántott bányaszellem (A kimerülő aranybánya). A Bihar-hegységben valaha azért volt sok arany, mert ott tanyázott a bányaszellem aranytyúk képében. Egy-

szer a Gaina-tetőre is felment, hogy oda rakja le a tojásait, de az emberek el akarták fogni a gyönyörű szárnyast, mire az az üldözői elől Verespatak környékére repült. Így apadt el a Bihar-hegységből az aranyérc. / A bányaszellemet nem szabad megbántani, elküldeni is csak kedvesen és tapintatosan lehet, különben kár éri az embereket.

DE: Felsővidra* (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

D 555. Az eltűnő arany. Egy bányász serpenyőben aranyat visz beváltani, és útközben meggondolatlanul füttyülni kezd. Egy helyen megbotlik, és mire feltápáskodik, már nyomát sem találja az aranynak a serpenyőjében.

DE: Verespatak (Versényi György, 1890. 340.).

D 556. A kiapadó mécses. Két bányász mécseséből már éppen kifogni készül az olaj, amikor megjelenik előttük a bányamanó, és megtölti a két férfi mécsesét. Rájuk parancsol, hogy senkinek el ne árulják, hogy segített nekik. Azt követően az olaj éveken keresztül úgy ég a bányász mécsesében, hogy közben egy cseppet sem töltenek bele. Egyszer azonban – évek múltán – a kocsmában mulatva kifecseggik találkozásukat a bányamanóval, mire másnap, amikor újra készülnek leszállni a tárnába, szomorúan látják, hogy a mécsesük teljesen üres. Akkortól kezdve megint minden nap kell olajat vásárolniuk.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).

D 558. A bányászokat akadályozó bányarém. A bányarém akadályozza a munkájukban a bányászokat: eloltja a lámpájukat/kettétőri a munkaeszközeiket/vízzel árasztja el a tárnát. / A bányatörpe ijeszti/beccsapja az embereket.

PA: Rónaszék (Ipolyi Arnold, 1854. 108.; Versényi György, 1890. 341.; Magyar Zoltán, 2011a. II. 398. – Majláth János nyomán, 19. század első fele); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 152. – Balla Katalin gy.); Felsőbánya (Uo. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999); Rónaszék (Magyar Zoltán, 2011a. II. 398.).

D 561–570. Bányaszellemmel kapcsolatos egyéb hagyományok

D 561. A bányatörpék bányája. A település határában valaha a bányatörpék bányája volt: rendes síneken, vagonokat tolvá bányászták ott maguknak az aranyat.

PA: Nagybánya–Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Aranyosmeggyes (Magyar Zoltán, 2018b. 271.).

D 563. A gnómok mulatsága. A bányában olykor a bányatörpék mulatságot rendeznek önmaguk szórakoztatására.

DE: Verespatak (Nagy Albert, 1885. 122. szám, 2.).

D 564. A dohányzó bányaszellem. A „veres lélek”-nek mondott bányaszellem dohányt kér a bányászoktól, azt a bagót, amit már a bányász kiköpött. Ha nem adnak neki, megharagszik.

DE: Verespatak (Bodor Aladár, 1906. 58.).

D 565. A bányaszellem jóslatai. A bányaszellem megjósolja a bányászoknak a rájuk váró jó vagy rossz jövőt, mely jóslatok mind valóra válnak.

PA: Aknaszlatina (Kovách Sándor, 2000. 70.).

D 565.1. A halálesetet előre jelző bányaszellem. A bányaszellem előre jelzi a tárnában hamarosan bekövetkező halálesetet: a régi bánya fenekén egyszer csak gyereksírás/három csengettyűszó/három kopogtatás hallatszik, és nemsokára érkezik a hír, hogy egy bányász a szakadékba esett, és odaveszett.

PA: Rónaszék (Magyar Zoltán, 2010. 137. – Csordás Ilona gy., 1982).

DE: Abrudbánya* (Sándor Kálmán, 1874. 339.); Marosújvár (Lázár István, 1896. 105.; Magyar Zoltán, 2008. 327–328.).

D 566. A bányatörpéknél rekedt bányász. A bányászok az egyik járatban kicsi embereket pillantanak meg, és a nyomukba erednek, de egyiküket sem tudják elfogni. Egyszer csak megnyílik az egyik sziklafal, majd nyomban vissza is zárul, miáltal az egyik bányász a bányatörpék birodalmában marad. A törpék gyökerekkel táplálják a bányászt, és megmutatják neki, hogy milyen kincseket rejt a föld mélye. Csak száz év múlva engedik szabadon, mikorra a bányász ruhája már teljesen elkopott és a szakálla egy méteresenél is hosszabbra nőtt.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Magyar Zoltán, 2010. 135. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 568. A bányatörpék sírjai. A bányaváros határában emelkedő egyik hegy mélyében régen törpék bányáskodtak. Ott is temették el őket. A bányászok sok-sok idővel később a hegy mélyén rátalálnak a kicsi, keresztel díszített koporsókra: benne pedig a törpék, a kalapácsuk, a sapkájuk és a kicsi juhaik. Azóta nevezik azt a hegyet Kereszt-hegynek.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960).

D 569. „Vigyen el a birgej!” A bányaszellemmel kapcsolatos szólások és gyerekijesz-tők.

PA: Aknaszlatina (Magyar Zoltán, 2018. 289.).

DE: Torockó (MZA 120993. – Magyar Zoltán gy., 2003).

D 570. A bányaszellemmel kapcsolatos helynevek. A (környékbeli) bányaszellemről kapja nevét a nagybányai Kereszt-hegy/a felsőbányai Fekete-hegy/az Erdélyi-érc-hegységben a Gaina-tető/a torockói bányák közül pedig a Kis- és Nagy-Bagoly.

PA: Nagybánya-Veresvíz (Landgraf Ildikó szerk., 1998. 225.; Magyar Zoltán, 2010. 133. – Görbe István gy., 1958–1960); Felsőbánya (Magyar Zoltán, 2010. 142. – Szilágyi Erzsébet gy., 1999).

DE: Felsővidra* (EA 1422/11–12. – Lukácsi György gy., 20. század eleje); Torockó (Magyar Zoltán, 2008. 327.).

Irodalom

BALOGH Béla (szerk.)

2003 *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest, Balassi Kiadó.

BERINDEI, Cosmina-Maria

2014 An Anthropological Approach of Popular Culture and Ideology of the Miners in the Apusani Mountains. In: GREGORIO-GODEO, Eduardo de – RAMÓN-TORRIJOS, Maria (szerk.): *Multidisciplinary Views on Popular Culture. Proceedings of the 5th International SELICUP Conference*. 452–462. Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha.

BIHARI Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus. A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Előmunkálatok a Magyarorság Néprajzához 6./

BÎRLEA, Ovidiu

1976 *Mică enciclopedie a poveștilor românești*. București, Editura științifică și enciclopedică.

BLECHSMIDT, Manfred

1974 *Die silberne Rose. Europäische Bergmannsagen*. Leipzig, Greifenverlag Rudolfstadt.

BODOR Aladár

1906 *Útlevelek Erdélyországból*. Losonc, Kármán Nyomda.

BOGDAN, Ioan

1977 Originea mitologică a tradiționalului ‘Targ de fete’ de pe Muntele Găina. In: FELEA, R. (szerk.): *Țara Moșilor. Studii, articole și comunicări*. 173–189. Alba Iula, Abrud.

BOSNYÁK Sándor

1962 Baranyai bányászok meséi és elbeszélései. *Néprajzi Közlemények*, VII, 100–150.

1975 A pécskörnyéki bányászok meséi és elbeszélései. *Honismeret*, III, 5–6, 85–87.

BOTIȘ-CIOBANU, Maria

1928 *Țara Moșilor. Legende și povestiri din Munții Apuseni*. Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane.

DIÓSZEGI Vilmos – KOVÁCS Ágnes

1982 Törpe. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 339–340. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FISCH, Norbert

2010 *Legende și povestiri din Munții Apuseni*. Cluj-Napoca, Editura Tradiții Clujene.

FRÂNCU, Teofil – CANDREA, George

1888 *Românii din Munții Apuseni: moșii*. București, Tipografia Moderna Gregorie Luis.

GERGELY Ernő

1989 *Babonák és mondák a bányászélet múltjából.* Miskolc, Péch Miniatürkönyvgyűjtők Klubja.

GÖRBE István

1969 Gligor Pinte a veresvízi néphagyományban. *Korunk*, 44, 1623–1627.

1984 Veresvízi népmondák. In: *Bölcsőringató. Az Igaz Szó Évkönyve.* 147–148. Marosvásárhely.

GREVERUS, Ina-Maria

1962 Zur Problematik der Bergmannssage. Eine Erwiderung. *Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 9, 77–106.

GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm

2009 *Német mondák.* (Fordította és az utószót írta ADAMIK Lajos és MÁRTON László.) Pozsony, Kalligram.

HÁLA József

2014 Versényi György, a magyarországi bányászfolklor kutatója. In: Uő: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből.* 314–323. Budapest, L' Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézete.

HÁLA József – LANDGRAF Ildikó

2001a *Magyarországi bányászmondák.* Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.

2001b A háromszáz özvegyasszony tánca. Egy bányászmondánk néhány történeti, irodalomtörténeti és folklorisztikai vonatkozása. In: HÁLA József – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére.* 485–509. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

HEILFURTH, Gerhard

1967 *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas.* (Unter Mitarbeit von Ina-Maria GREVERUS.). Marburg, N. W. Elwert Verlag.

1981 *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht.* Zürich – Freiburg im Breisgau, Atlantis Verlag.

HERRMANN Antal

1893 A hegyek kultusza Erdély népeinél. I. A hegy a százok néphitében. II. A hegy a cigányok néphitében. III. A hegy a magyarok néphitében. IV. A hegy a rumének néphitében. V. A hegy az örmények néphitében. *Erdély*, II, 24–30., 100–109., 137–141., 180–183., 238–242., 346–355., 368–389., 389–394.,

IONIȚA, Maria

1982 *Cartea Vilvelor. Legende din Apuseni.* Cluj-Napoca, Editura Dacia.

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar Mythologia.* Pest, Heckenast Gusztáv.

JAKÓ Zsigmond

1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* 62–79. Bukarest, Kriterion Kiadó.

1989 A torockói legenda születése. *Történelmi Szemle*, 78, 1–2, 122–133.

JANKÓ János

1893 *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Néprajzi tanulmány. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.

L. JUHÁSZ Ilona

2002 A permonyik. (A bányaszellem és bányamanó egy gömőri bányásztelepülés, Rudna hiedelemvilágában.). *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 4, 127–142.

JUNG Károly

1998 Bányadémon és Bergmandl. (Ismeretlen fel- és délvidéki adatok a bányaszellemek kérdéséhez). *Néprajzi Látóhatár*, VII, 3–4, 80–83.

KANDRA Kabos

1897 *Magyar mythologia*. Eger, Beznák.

KESZEG Vilmos

2006 *Egy Hir adás a 'Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

KÓSA László – FILEP Antal

1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCH Sándor

2000 *Verejtékből fakadó sóvirágok. Az aknaszlatinai sóbányák és a magyar iskola történelmi múltjának rövid áttekintése*. Gödöllő, Bussiness Club Sevice Kft.

KÖRNER Tamás

1967 A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez. *Ethnographia*, LXXVIII, 280–285.

LANDGRAF Ildikó (szerk.)

1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák*. (Szerkesztette és a bevezetést írta LANDGRAF Ildikó.) Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

LÁZÁR István

1896 *Alsófehér vármegye magyar népe. Etnografiai tanulmány*. Nagy-Enyed, Cimer és Lingner Nyomda.

LUFFER, Jan

2014 *Katalog českých demologických pověstí*. Praha, Academia.

MACKENSEN, Lutz

2000 Bergeister. In: BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns – HOFFMANN-KRAYER, Eduard (szerk.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I*. 1071–1083. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

MADAR Ilona

1988 Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez. *Ethnographia*, 99, 213–236.

MAGYAR Zoltán

2001 *Torna megyei népmondák*. Budapest, Osiris Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára I./

2005 *Ésik István meséi. Mesék, mondák és tréfás elbeszélések Martonyiból*. Perku-pa, Galyasági Településszövetség.

- 2008 *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya.* Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára VIII./
- 2010 *Tatárok, betyárok, bányarédek. Folklorhagyományok Nagybánya vidékén.* Nagybánya, Teleki Társaság.
- 2011a *Erdélyi népmondák I–II.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- 2011b *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum Kiadó.
- 2011c *A magyar népi kultúra régiói 2. Felföld, Erdély, Moldva.* Budapest, M-érték Kiadó.
- 2011d A Homoródalmási-barlang mondanaköre. In: ISZÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXVIII.* 117–148. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2014 *Erdőháti népmondák.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- 2018a *A magyar történelmi mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI.* Budapest, Kairosz Kiadó.
- 2018b *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák.* Budapest, Kairosz Kiadó. /Documentatio Folkloristica II./
- MAGYAR Zoltán – VARGA Norbert
- 2006 *Három szem klokocska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és története.* Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet.
- MAILAND Oszkár
- 1890 Az oláh népköltészet fő jellemvonásai (Különös tekintettel az 1888. év nyarán a Kisfaludy Társaság segélyével eszközölt gyűjtésekre). *A Kisfaludy Társaság Évkönyve*, XXXIV, 85–113.
- MAILÁTH, Johann Grafen von
- 1825 *Magyarische Sagen und Maehrchen.* Brünn, J. Trassler.
- MAJLÁTH János
- 1824 A' sóbányák. *Aurora*, III, 49–68.
- MUREȘAN, Mihaela
- 2014 Aur și vâlve în legende și povestiri din Munții Apuseni. *Anual Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 5, 80–93.
- MÜLLER, Friedrich
- 1885 *Siebenbürgische Sagen.* Wien–Hermannstadt, Graeser – Krafft.
- NAGY Albert
- 1885 Kirándulásom egy aranybányához. *Kolozsvári Közlöny*, 122, 1–2.
- NAGY Dezső
- 1957 A dobsinai „bulénerek” mondáiból. *Néprajzi Közlemények*, II, 3–4, 316–322.
- 1963 Az izsófalvi „ördögös bányászás” (Adatok a folklorizáció kérdéséhez). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, III, 137–149. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- 1987 *Magyar munkásfolklor.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- NAGY Ilona
- 1977 Bányaszellem. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 214–215. Budapest, Akadémiai Kiadó.

OROSZHEGYI Józsa

1859 Abrudbánya vidéke. *Napkelet*, 761–763.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1988 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza XIV./

PÓCS Éva

1990 Néphit. In: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. 527–692. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PÓCS Éva (szerk.)

2012 *Hiedelemszövegek*. Budapest, Balassi Kiadó.

POLÍVKA, Jiří

1923–1931 *Súpis slovenských rozprávok* I–V. Turčianský Sv. Martin, Matica Slovenska.

SÁNDOR Kálmán

1874 Az erdélyi román népmondák. *Vasárnapi Ujság*, XI, 338–339., 355–356.

SELMECZI KOVÁCS Attila

2017 *Régi népelet*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

SINNINGHE, Jacques R. W.

1943 *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten*. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica. /Folklore Fellows Communications 132./

1977 *Katalog der Sagen im niederländischen Sprachraum I. Erddämonen*. Breda, Stichting tot Codificatie van de Nederlandse Volksverhelen.

SIROVATKA, Oldřich

1963 Bemerkungen zum Katalog der Tschechischen Bergmannsagen. In: PEETERS, Karel C. (szerk.): *Tagung der "International Society for Folk-Narrative Research" in Antwerp (6.–8. Sept. 1962.)*. *Berichte und Referate*. 75–77. Antwerp, Centrum voor Studie en Documentatie.

ȘOIT, Ana

1974 *Legende populare minerești*. București, Editura Minerva.

SYDOW, Carl Wilhelm von

1948 *Selected Papers on Folklore. Published on the Occasion of his 70th Birthday*. Copenhagen, Rosenkilde and Bagger.

SZENDREY Zsigmond

1938 A nép élő hitvilága. *Ethnographia*, XLIX, 257–273.

SZMIK Antal

1906 *Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monográfiájához*. Budapest, Kellner Nyomda.

TALOȘ, Ioan

2001 *Gândirea magico-religioasă la români*. Dictionar. Bucureșt, Editura Enciclopedică.

TOMPA Mihály

1846 *Népregék, népmondák*. Pest, Beimel Nyomda.

TÓTH G. Péter (szerk.)

2005 *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest, Balassi Kiadó.

TURÓCZI-TROSTLER György (szerk.)

1956 *Magyar Simplicissimus*. (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta TURÓCZI-TROSTLER György.) Budapest, Művelt Nép.

UJVÁRY Zoltán

2002 *Kis folklórtörténet* V. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék.

VERSÉNYI György

1890 A bányarémről. *Ethnographia*, I, 335–345.

1901 Erdélyi népmondák. *Ethnographia*, XII, 125–127., 219–221., 266–272., 315–320.

2011 *Bányák, bányászok, hagyományok. Válogatott tanulmányok és költemények*. (Összeállította, a bevezetést és a kísérőtanulmányt írta HÁLA József. Az előszót írta PALÁDI-KOVÁCS Attila. Szerkesztette HADOBÁS Pál és HÁLA József.) Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.

VULCĂNESCU, Romulus

1987 *Mitologie română*. București, Editura Academiei RSR.

Rövidítések

ATU: UThER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Helsinki, 2004. /Folklore Fellows Communications 284–286./

DE: Dél-Erdély

EA: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, Budapest

ÉE: Észak-Erdély

gy.: gyűjtése, gyűjtései

MNK: DÖMÖTÖR Ákos: *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai*. Budapest, 1988.

Mot.: THOMPSON, Stith: *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends* I–VI. Copenhagen–Bloomington, 1955–1958.

MZ: MAGYAR Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* I–XI. Budapest, 2018.

MZA: Magyar Zoltán Archívum, Nagymaros

MZH: Magyar Zoltán: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. (előkészületben)

PA: Partium

ZOLTÁN MAGYAR

THE MINE SPIRIT IN TRANSYLVANIAN FOLKLORE

The study summarizes the Transylvanian narrative traditions of beliefs about a mythical creature widespread internationally but only seldom known in Hungarian folklore: the mine spirit. While legends about mine spirits/mine dwarves developed in the western and northern parts of the Carpathian Basin under significant German influence (given that the founders of the mining towns were mostly German miners), in Transylvania and the bordering areas to the north, a set of Hungarian traditions emerged that was distinct in many respects, even despite shared features and migratory legends. The study reviews the historical layers of the Transylvanian legends about mine spirits, their geographical distribution, the variants of the name of the mythical creature, as well as Hungarian-Romanian interethnic aspects and main thematic groups in folk poetry. The chapter on the mine spirit from the forthcoming *Catalogue of Hungarian Belief Legends in Transylvania*, which is the most complete typology and scientific systematization of the folk poetry corpus related to this mythological creature, is included as an appendix to the study.

Keywords: mining, mine spirit, Transylvania, belief, legend